

“ТУРКИСТОН УЛАМОСИ” ВА ЯНГИ ДАВР ИЛМ-ФАНИ

З.Ш. АБДИРАШИДОВ*

Исмоил Гаспринскийнинг маърифатчилик фаолиятини ақс эттирадиган манбалардан бири унинг 1900 йили “Таржимон” босмахонасида нашр қилдирган “Туркистон уламози” асаридир. Асар ҳажман кичик бўлса ҳам, бизни Туркистонда етишган кўплаб машойхлар, муҳаддису муфассирлар, факхлар, астроном ва математик олимлар, уларнинг таълиф қилган марғуб асарлари билан таништиради. Асарнинг яна бир қимматли жиҳати, у бизга ҳали номлари яхши таниш бўлмаган уламолар, уларнинг қаламларига мансуб асарларидан маълумот беради. Асарда баъзи олимлар Туркистон ҳудудидан ташқарида тугилиб, ижод қилганига қарамай, уларнинг аждодлари туркистонлик бўлганликлари учун улар ҳам туркистонлик уламолар қаторига киритилган. Уларга тегишли қимматли маълумотлар баён этилган.

Охириги тадқиқотлар натижаси шуни кўрсатдики, ушбу асар бурсалик Меҳмет Тохир Бейга тегишли бўлиб, у Туркияда икки бор нашр қилинган (1896, 1911). И. Гаспринский ушбу асар тилини бир оз соддалаштириб, айрим ўзгартиришлар билан қисқартирилган ҳолда 1900 йили нашр қилган¹. У Китобнинг бошидаги “Ноширдан бир сўз”да асарнинг нима учун чоп қилинаётганини айтиб ўтади. Лекин бу асар асли бурсалик Меҳмет Тохир Бейга тегишли экани ҳақида ҳеч нарса йўқ. Ўзи “Ноширдан бир сўз” дейилганидан ҳам тушуниш мумкинки, китобни Гаспринский факатгина нашр қилган. И. Гаспринский ҳақида ёзган замондошлари ҳам “Туркистон уламози”ни унинг асари сифатида тилга оладилар. Уларнинг мақолаларида ҳам бурсалик Меҳмет Тохир Бей ҳақида бирор гап айтилмайди. Шундай бўлишига қарамай, асарни Гаспринскийнинг маънавий-маърифий соҳада амалга оширган ишлари сирасига киритиб, тадқиқ этишни лозим топдик.

Асар шу вақтга қадар махсус ўрганилмаган. Исмоил Гаспринский таваллудининг 150 йиллиги арафасида китоб 1900 йилги нашри асосида 2001 йили Озарбайжон Республикаси Муҳаммад Фузулий номидаги қўлёзмалар институти тарафидан озарбайжон ва рус тилларида қайта нашр этилди². Шунингдек, профессор Б.Қосимовнинг “Миллий уйғониш” номи китобида ҳам ушбу асар қисман таҳлил қилинган.

Биз тадқиқот объекти сифатида юқорида номи тилга олинган, қайта нашр қилинган нусхани асос қилиб олдик.

Дунёвий илмлар олдинги асрларда бизда, яъни Туркистон дёрида ўз тараққийи аълосига етди. Дунё билан охираг илмлари ёнма-ён, бир-бирини тўлдирган ҳолда ривожланди. Афсуски, XIX асрнинг охирига қелиб бу илмлар қарама-қарши

қўйилиб, дунёвий илмларни тарғиб қилувчиларга “қофир”, “дахрий” деган тамгалар босилди.

Гаспринский дунё ишлари, тараққиёт, ривожланиш учун керак бўлган илм “дахрийлик”ни тарғиб этмаслигини, аксинча, мусулмон дунёсини ҳам Ғарб каби юксакликка олиб боришини тушунтиришга ҳаракат қилди. “Туркистон уламози” мана шу йўлда қилинган ишларнинг кичик, лекин унумли самарасидир.

Гаспринский китобни нашр қилишдан қўзлаган мақсадни “Ноширдан бир сўз”да шу тарзда ифода қилади: “Уламо ва ҳукамон исломийоннинг таржimai холлари арашдирилир эса (тадқиқ қилинса) бир чўк уламонинг туркистонли ўлдиклари кўрилуру. Буларин таълиф этдиклари асарлара боқилир эса улу му фунунинг ҳар турлисида баҳс этдиклари таҳқиқ ўлинуру. Бу кунда аҳолимизнинг “қерақмас”, “лозим эмас” зан (ўй) қилдиклари ва таҳсилини ҳиммат этмадиклари бир чўк фанларин абау (оталаримиз) аждодимиз замонларинда Туркистонда ва Мовароуннаҳрда таҳсил этдикларини асарларида кўри-юриз”³.

Туркистонлик ва бошқа мусулмон уламолари олдинги асрларда мавжуд барча илм соҳаларида самарали ижод қилиб, улар яратган марғуб китоблар кўп асрлар давомида Европа университетларида асосий дарсликлар сифатида қўлланилиб келганлигига қарамай, Ғарбдагилар мусулмон олами жоҳил, динлари эса илм-фан ривожига тўсқинлик қилади,

деган эътирозларига Исмоилбей қуйидагича жавоб берди: “Оврупода улу му фунун пек оз мунташир ўлан бир замонда Туркистон китъасинда мустанкилан ақлий ва нақлий илмлара чолишмоқда эмишлар. Бунинг бир далили ўларок эски турк уламосиндан бир хейлиси ҳаққинда мухтасар маълумот нашр эдиюризки, туркийларнинг истеъдоди табияси ва улум ила фунуна хидматлари кўрилсин”⁴.

“Маданияти исломия” асарида эса, яна ўша оврупо олимларининг “туркий халқлар зехну салоҳиятдан ноқис ва ожиз бўлганлигидан қора ва паст ишлардан бошқасига ярамайди” деган фикрларига қарши бу миллатнинг идрок-истеъдод, зехн ва ақл бобида бошқалардан заррача кам эмаслигини исботлади. “Олами исломиятда машхур ва Оврупо Фарангистон уламосина маълум “муаллими соний” номини касб этмиш Абу Наср Форобий ҳазратлари шу миллата мансубдирки, ҳам биринчи уламодан, ҳам биринчи ҳукамодандир. Али Хусайн ибн Сино ҳазратлари Оврупода “Ави Сена” номи ила машхур ўлан экан, ул ҳам туркистонлидир. Юнон қавми Букрот каби табиб ва Арасту каби филъсўф ила ифтихор эдар. Ибн Сино эса, ҳам табиби машхур.

* Абдирашидов З.Ш. – Мирзо Улугбек номидаги ЎЗМУ ўзбек филологияси факультети ўқитувчиси.

ҳам ғилӯсӯфи нодир эди. Ибн Сино Арастунинг акси дағил эди ва лекин Ара-стунинг шогирди ўлмақуб ўзининг истеъдоди ақлия ва зехнияси ила Арастуя баробар келмишдир. Ибн Сино Бухоро мевасидир..."⁵

Гаспринский Туркистон уламози дер экан, худудий жихатдан ҳозирги Марказий Осиё, Афғонистоннинг шимоли, Хитой худудидаги Шарқий Туркистонда яшаб ижод қилган олимлару машойихлар тўғрисида гапиради. Лекин бу уламо исломият оламининг ҳам забардаст илм вакиллари эдилар. Шу жихатдан ҳам Туркистон уламози бутун мусулмон дунёси уламози сифатида қаралган.

"Туркистон уламози" 10 фаслдан иборат бўлиб, ҳар бири маълум соҳа олимларига бағишланган. Асарда тилга олинган ҳар бир олимга таъриф берилган экан, у ҳақда қисқача маълумот ва унинг қаламига мансуб энг машҳур асарлари санаб ўтилган. Фасллар қуйидагилардан иборат:

1. "Туркистонда етишган урафо ва машойихи муқаддасиндан баъзилари"⁶.

Бу фаслда Туркистон диёридан етишиб чиққан тасаввуфнинг забардаст вакиллари 11 машойихга таъриф берилган ва яна ушбу оқимга мансуб 7 суфийнинг номи тилга олинган. Улар: Шох Накшбанд (в. 791 х.с.), Шайх Нажмиддин Кубро (в. 618 х.с.), Абдулҳолик Ғиждувоний (в. 618 х.с.), Али Ромитоний Бухорий (в. 322 х.с.), Азиз Насафий (в. 618 х.с.), Шайх Иброҳим Бадахшоний Накшбандий (в. 1160 с.), Амир Бухорий (в. 922 х.с.), Шайх Масъуд Бухорий, Муаййиддин Жундий, Абу Бакр Шиблий (в. 323 х.с.), Мавлоно Шайх Садриддин Кунявий (в. 671 х.с.), Хожа Абу Наср Порсойи Бухорий, Абу Саид Абулхайр, Убайдуллоҳ Ахрорий Самарқандий, Хожа Аълоутдин Аттор Бухорий, Саъиддини Қошғарий, Абдуллоҳ Қошғарий, Абулқосим Гургоний.

2. "Туркистонда етишган муфассирини киро"⁷.

Бу фаслда туркистонлик бутун ислом оламига машҳур 10 муфассир ҳақида маълумот берилган. Улар: Абулқосим Муҳаммад бин Умар аз-Замахшарий (в. 538 х.с.), Мавлоно Қошғайи Сабзаворий, Мавлоно Жамолиддин Абу Абдуллоҳ Балхий (в. 699 х.с.), Мавлоно Шайх Шихобиддин (в. 780 х.с.), Абуллайс Самарқандий, Абу Хафс Умар ан-Насафий, Имом Абу Мансур Мотуридий, Мавлоно Шайх Али ас-Самарқандий (в. 927 х.с.), Абу Хафс Умар бин Исроқ ибн Аҳмад ал-Ғазнавий (в. 773 х.с.), Ҳофизиддин Абулбарқот Абдуллоҳ бин Аҳмад бин Маҳмуд ан-Насафий.

3. "Туркистонда етишган муҳаддисини узамо (буюк)"⁸.

Ушбу фаслда бутун ислом оламига машҳур 9 муҳаддис тўғрисида хабар берилган. Улар: Абу Абдуллоҳ Муҳаммад бин Исмоил ал-Бухорий (в. 256 х.с.), Муҳаммад бин Исо Термизий (в. 279 х.с.), Иброҳим Шокистоний, Абу Абдурахмон Аҳмад бин Шуайб ан-Насоий (в. 303 х.с.), Исмоил бин Муслим Шиконий (в. 324 х.с.), Имом Аҳмад бин Ҳанбал (в. 241 х.с.), Абу Муҳаммад Абдуллоҳ бин Абдурахмон Доримий (в. 255 х.с.), Абу Бакр Шоший (в. 366 х.с.),

Абу Бакр Аҳмад бин Муҳаммад ал-Хоразмий (в. 425 х.с.).

4. "Туркистонда етишган мутақаллимин ва фуқаҳо"⁹.

Бу фаслда туркистонлик 7 мутақаллим ва фақиҳлар таърифи келтирилган. Улар: Абу Мансур Мотуридий, Мавлоно Бақойи Хоразмий (в. 562 х.с.), Абуллайс Самарқандий (в. 373 х.с.), Мавлоно Абдуллоҳ бин Масъуд Бухорий (в. 722 х.с.), Абдуллоҳ бин Умар Исо Абу Зайд Дабусий, Садру-ш-шариа Абдуллоҳ бин Масъуд Хиравий, Амир Котиб ибн Умар ал-Амидий (в. 758 х.с.).

5. "Туркистонда етишган улуи адабия уламози"¹⁰.

Ушбу фаслда Туркистон диёрида етишган 11 адиб таърифи берилган. Улар: Абу Наср Исмоил бин ал-Ҳаммод ал-Ғавҳарий (в. 393 х.с.), Сирожиддин Юсуф ас-Саккокий (в. 626 х.с.), Аллома Маҳмуд Ғазнавий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад бин Али Термизий (в. 255 х.с.), Абу Иброҳим Форобий (в. 350 х.с.), Мавлоно Ҳасан Сабзаворий, Рашидиддин Ватвот Балхий (в. 587 х.с.), Носир бин Абдусанд бин Али ал-Мутарразий, Абу Бакр Муҳаммад бин ал-Аббос ал-Хоразмий, Муаллим Жохиз, Абу Исроқ Саййор ал-Балхий, Тошқандий, Ҳасан бин Муҳаммад бин Ҳасан ас-Сағлий, Абулқосим Балхий (в. 463 х.с.).

6. "Туркистонда етишган соҳиби девон машоҳири шуаро"¹¹.

Бу фаслда соҳиби девон бўлган 23 буюк шоир ва шоиралар тавсифи берилган. Улар: Ҳаким Санойи Ғазнавий (в. 445 х.с.), Шох Бадахшоний, Зоҳир Фаробий (в. 598 х.с.), Фатавойи Хоразмий (в. 732 х.с.), Камолиддин Чамандий (в. 793 х.с.), Шавкат Бухорий (в. 1108 с.), Султон Ҳусайн Бойқаро, Алишер Навоий (в. 906 х.с.), Асириддин Аҳсиқатий (в. 608 х.с.), Сайфиддин Асфаранжий, Махтумқули, Мавлоно Лутфий, Абулфотих Бистий (в. 430 х.с.), Амир Хусрав Дехлавий, Муҳаммад Солих, Оиша Самарқандий, Азамат Самарқандий, Меҳри, Нурҷаҳон Бегим, Лола Хотун, Асми. Ифғатий, Дўхтар Қошғарий. Шунингдек Астрободда ижод қилган Ҳилолий, исфаҳонлик Жузвий, кошонлик Завкий, хуросонлик Хисолий, теҳронлик Хилатийлар ҳам турк шоирлари қаторига киритилган.

7. "Туркистонда етишган ҳукамо ва атиббо (табиблар)"¹².

Ушбу фаслда туркистонлик 11 ҳаким ва табиб таъриф қилинган. Улар: Ибн Сино (в. 428 х.с.), Форобий (в. 339 х.с.), Хожа Фаҳриддин бин Авҳадийи Сабзаворий (в. 868 х.с.), Ҳаким Азроқийи Марвий, Бадриддин Самарқандий, Нажибиддин Абу ҳумо Самарқандий, Абу Язид Балхий, Абдурахмон ал-Ҳасан ал-Қитон ал-Марвий, Абу Иброҳим Гургоний (в. 531 х.с.), Шариф Шарафиддин, Абулаббос Аҳмад бин Табиб Сарахсий (в. 283 х.с.).

8. "Туркистонда етишган нужуми хайъат (астрономия) ва риёзий (математика) уламози"¹³.

Ушбу фаслда туркистонлик 13 астроном ва математиклар ҳақида маълумот берилган. Улар: Абу Маъшар Балхий (Европада "Албозазар" номи билан машҳур), Муҳаммад бин Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад бин Касир Фаргоний (в. 266 х.с.), Муҳаммад бин

Мухаммад Чигминий, Мавлоно Али Кушчи (в. 879 х.с.), Шамсиддин Самаркандий (в. 600 х.с.), авлоди Шох Темурлан Улугбек (в. 863 х.с.), Мухаммад Хўжандий, Али бин Можур ва унинг ўгли Абулхасан, Абдуллох бин Саҳл ал-Фарғоний, Абу Райхон ал-Беруний ал-Хоразмий (в. 430 х.с.), Гийсиддин Жамшид.

9. “Туркистонда етишган тарих ва жўғрофия уламоси”¹⁴.

Бу фаслда 10 тарихчи ва географ олимлар тавсиф килинган. Улар: Гийсиддин Мухаммад (Хондамир) (в. 942 х.с.), Мухаммад Фарғоний, Ҳофиз Аbru (в. 834 х.с.), Жамолиддин Атоуллох Найсабурий (в. 917 х.с.), Абу Сайид Самъоний ал-Марвий (в. 562 х.с.), Аҳмад бин ат-Табиб ас-Сарахсий, Али Кушчи, Абдураззоқ Самаркандий, Абу Жаъфар Мухаммад Мусо ал-Хоразмий, Амир Абдулкарим Бухорий (в. 1246 х.с.).

10. “Турк фукахосидан баъзилари”¹⁵.

Ушбу фаслда 10 факихнинг номи ва асарлари санаб ўтилган. Улар: Абу Мутаббий Балхий, Ҳакимуш-шаҳид Абулфазл Мухаммад бин Мухаммад Аҳмад ал-Марвий, Абулқосим Саффор Балхий, Шамсул-аймма Сарахсий, Қози Абуллайс Мухаммад бин Аҳмад ал-Бухорий, Фахриддин Али ал-Яздавий, Бурхониддин Марғиноний, Наҳмиддин Абу Хафс Умар бин Маҳмуд Аҳмад ан-Насафий, Зайниддин Итобийи Бухорий.

Асарда жами 115 туркистонлик уламо, алиб ва шоирлар тавсифи берилган.

Гаспринский туркийларнинг аجدодлари ҳар соҳада буюк бўлганлигини кўрсатиб, замондошларини ғафлат уйқусидан уйғотишга, замонавий илмларни эгаллашга чақиришдан умрининг охиригача тўхтамади.

Бир миллат бошқа миллат олдида ўзининг илмий, иқтисодий салоҳияти билан устун туради. Аксинча бўлмайди. Гаспринский илм олишга, ўқишга тарғиб қилар экан, миллатни ушбу йўлда ҳаракат қилишга чорлади. “Ҳар миллатнинг даражаси дўст ва душман қаршисинда рағбати ва аҳамияти қудрати илмий ва иқтисодияси-ла мутаносибдир. Жоҳил ва фақир бир миллатнинг рағбатда бўлиндиғи кўрилмашидир. Олим, маорифманд ва зангин бир миллатнинг оёқ остинда қолдиғи казо кўрилмашидир. Бундан бўйла ҳар кас ўз ҳолинча ва жумла жамоатча тараккиёт илмий ва молия йўлиларинда қолишмашидир”¹⁶.

Тараккиёт йўлига кириш учун эса билим олиш, ўқиш кераклигини айтади. “Жумла миллатлар(н)инг қолишиб кечдиклари ва шимди бизлар(н)инг қолишаганимиз майдони илм ва маориф, ҳунар ва иқтисод майдонидир. Бунга восита ўлажақ шайлар – мактаб, тавсифи маълумот, ислоҳи лисон ва адабиётдир. Бунлар соир ўлажақларинг асосидир, бошидир, моясидир”¹⁷. Исмоилбей тараккиётга эришишнинг асослари 4 нарсага, яъни мактаб, ўқиш, тил ва миллий адабиёт ислоҳига боғлиқ эканлигини кўрсатиб, тараккиётнинг пойдевори мактаб эканлигини яна бир бор таъкидламоқда. Ҳаммаси мактабдан, бошланғич тарбиядан бошланади. “Бу жиҳатда эдилан ҳиммат ва хидмат фаолияти маданиянинг энг нофеъи, энг шарафлиси. Замони ҳозир ва истикбол учун энг самаралисидир”¹⁸ деб ёзган Гаспринский миллат бойларини ҳиммат қилишга, миллат тарбияси йўлида беминнат хизмат этишга чорлайди.

Бухоро мадрасалари ҳақида фикр юритар экан, улар авваллари машриқдан мағрибга қадар шухрат топган эди, улардан чиққан уламолар исми шарифлари жумла аҳли ирфонни Бухорога муҳиб ва бурчли қилди, деб ёзган эди. Албатта, бир замонлар шундай бўлган эди. Ҳозирда эса мадрасаларда таълим ва тарбия бузилганлигидан ҳам номи оламга машҳур Туркистон уламосининг ўрнини босадиган уламо чикмаётганлигидан ачинаиб, “эски мадраса-лар...да ақл арслонлари, фикр қолонлари, киёс ва тасаввур қахрамонлари етишиюр ва миллати иларуя ва иларуя чекиюрлар эди. Аммо ҳозирдаги мадрасаларимиз шўйла душкун ҳола келдиларки, ...беш юз санадан бери уч юз миллион мусулмон орасиндан на бир Мухйиддин, на бир Сино, на бир Ғазолий зухур этмаюр...”¹⁹ дея ёзади.

Гаспринский мусулмон илм-фани, маданияти ва уларнинг ривожини билан боғлиқ жуда кўплаб мақолалар эълон қилди. Унинг бу қилган ишларидан қўзланган асосий мақсад, мусулмон олами ўзининг олдинги тараккиётига, ҳар жиҳатдан юксаклик даражасига эришиш эди. Бунинг учун жамиятнинг ҳар бир аъзоси бир ёкадан бош чиқариши керак. “Қадимчилар” ва “жадиллар” ўртасидаги ихтилофларларга барҳам берилиши, амалга оширилиши зарур бўлган ислохотларга ҳеч ким қаршилик қилмаслиги керак. Гаспринский ўз мақолаларида мана шу ихтилофларни бартараф қилишга, тараккиёт ва юксалишга чақирди.

АДАБИЁТЛАР

1. Yavuz Akpınar. İsmail Gaspıralı'ya Atfedilen Bir Eser: Türkistan Uleması. //Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. Cilt 2, Sayı 4 (Aralık 2005) Mak. #50, ss. 26-36
2. Туркистон уламоси. (Трансфонелитерация ва рус тилидаги таржимаси). Баку, Ўрнек, 2001.
3. Юкоридаги манба. 5-бет.
4. Ўша ерда.
5. Исмоил Гаспирли. Маданияти исломия. // Ёш куч, 2001, 4-сон. Қосимов Б. Миллий уйғониш. Т.: Маънавият. 2002, 184-бет.

6. Қаранг: Туркистон уламози. Баку, Ўрнек, 2001, 6-бет.
7. Қаранг: Юкоридаги манба, 8-бет.
8. Қаранг: Юкоридаги манба, 11-бет.
9. Қаранг: Юкоридаги манба, 13-бет.
10. Қаранг: Туркистон уламози, 14-бет.
11. Қаранг: Юкоридаги манба, 16-бет.
12. Қаранг: Юкоридаги манба, 20-бет.
13. Қаранг: Юкоридаги манба, 23-бет.
14. Қаранг: Юкоридаги манба, 25-бет.
15. Қаранг: Кўрсатилган манба, 27-бет.
16. Бу кунги масала. Таржимон. 1911 йил, 32-сон.
17. Ўша ерда.
18. Бу кунги масала. Таржимон. 1911 йил, 32-сон.
19. Мадрасаи олия ва мадрасаи олиялар. Таржимон. 1913 йил, 175-сон.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется книга “Ученые Туркистана” изданная И.Гаспринским.

SUMMARY

The article describes the book “Scientists of Turkistan” published by I. Gasprinskiy.